

TÜRKMEN EDEBİYATY TARYHYNDAN*

Ýazan: Aleksandr Nikolaýewiç SAMOÝLOWIÇ**

Latyn harpyna geçiren: Tahyr AŞYROW***

Hodezko, Berezin, Vambery tarapyndan başlanyp we meniň taýýndan 1902-nji ýyldan bäri dowam etdirilip, Türkmen edebiyaty hakynda ýygňalan materiallar, “Türkmenlerde edebiyat ýok” diýip, ýewropa edebiyatynda her wagt aýdylyp geline pikirleriň ýalanlygyny ispat [subut] etdiler. Indi, Türkmenlerde ýöne edebiyat bardygyny bilmek däl, hatda Türkmen edebiyatynyň örän gadym wagtlardan bäri bolup gelenligini tasdyk etmäge-de hakymyz bar.

Heniz Orta Asýada [Aziýada] Yslam dini ýaýramazdan ozal, Türkmenleriň düýp nesilleri sanalýan – Oguzlarda ýazuw bardy. Altynjy – sekizinji asyrlarda, ýagny 1200-1400 ýyllar mundan ozal Oguzlar beýik hökümet guradylar.

Bu hökümet iki bölekden ybaratdy: Biri – Gündogar (häzirki Mongolýa) we ikinjisi-de Günbatar (häzirki Gazagystan). Bu hökümetiň iki bölegindäki Oguzlarda hem şol köne wagtda-da ýazuw bolanlygyny, Orhon – Ýeniseý elipbisi bilen ýazylan ýazuwly ýadygärlikler (pamýatnikler) ispat edýärler.

18-nji asyrdan, Oguzlar hökümediniň Günbatar bölegi ýok bolandan soňra, Türkmenleriň düýp nesli – Günbatar Oguzlary Syrderýa aşaklaryna we Aral hem Kaspi deňizleriniň arasyndaky çöllere göçdiler. On altynjy asyrdan, bu Oguzlar arasynda Seljukylar sülalesi ýüze çykyp, Orta Asýadan Anadoly ýurduna çenli täzedan beýik bir

* Professor Samoýlowiçin “Türkmen bilim – edebiyat üýşmegi”niň üsti bilen “Türkmenistan” gazýetine ýörite ýazan makalasy. Bu makalanyň taryhy bahasyny düşürmez üçin, içindäki käbir taryhy sözler, goşgular soň düzişine, ýazyjynyň öz gol yazmasyn üýtgetmän iberildi.

** [Professor Samoýlowiç'in (پرافیسور سامایلوویچ) “Türkmen edebiyaty taryhyndan” (تورکمه ن اده بیبائی تاریخندان) adlı makalesi, 17 Şubat 1927 tarihinde Türkmenistan gazetesinde yayınlanmıştır.]

*** Dr. Öğr. Üyesi Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, tahirashirov@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>.

Oguz hökümedini guradylar. Şol wagtlaryň özünde, Syrderýada, Aral deňzi ýakynlarynda, Oguzlardan başga ýene-de täze Türk halky – Gypjaklar ýüze çykdylar.

On ikinji asyrdaky pesliklerde, Orta Asýa Türkleriň birinji (mutasawwyfy) meşhur “Hikmetler” [eserini] ýazan Ahmet Ýasawy ýaşady. Professor [Mehmet Fuat] Köprülüzadanyň pikirince, Ahmet Ýasawy “Karluklar” dilinde ýazydyr, emma biz onuň haýsy dilde ýazanlygyny açyk aýdyp bilmeýäris, çünki onuň Hikmetleriniň köne nusgasy saklanmandyr.

On sekizinji asyrdaky Horezm we Syrderýa aşaklary, Çingiz hanyň ogly Juçi han ulusyna goşyldylar. Türkmenlerde şo Juçi ulusyna girýärdiler. Ol wagtda Türkmenlere Saýyn han (Söýin han) diýip aýdýardylar, çünki Altyn Ordanyň birinji hany Batunyň ikinji ady Saýyn handy.

Syrderýanyň aşak taýlary Juçi ulusyna ýa-da Altyn Orda sapyna girenden soňra-da, mezkur [ady agzalan] derýanyň ýakalarynda edebi işler dowam edip geldi. Bu edebi herekete Gypjaklar-da, Türkmenler-de goşyldylar. Leningratda [Peterburgda] Ähli Birleşik Bilim Akademiýasynyň Asýa muzasynda [müzeýinde] “Hawarezmi” [Horezmi] diýen ýazyjynyň “Muhabbetnama” atly eseriniň fotografiýa bile alynan nusgasy bar. Bu nusga Londandaky Biritaniýa muzasynda saklanýan el ýazmasyndan alyndy.

Muhabbetnama on dördünji asyrdaky (Syrderýa ýakasynda) Horezmde yazyldy. Bu eser garyşyk bir dilde ýazylan: Munda Orta Asýa Türkleriniň Yslamyýet döwründäki örän gadym dilleriniň yzy-da bar. (On altynjy asyrdaky [?] Kaşgarda [Ýusuf Has Hajib tarapyndan] “Kutadgu Bilig” hem şu dilde ýazylan); Munda Gypjak we Türkmen dilleriniň täsiri-de bar.

Orta Asýa Türk edebi diliniň Kaşgarda Garahanylar wagtynda birinji ösiş döwründen soňra, Syrderýa aşaklarynda, Horezmde we umuman Altyn Ordada ýaşan ikinji döwri bolanlygyny-da tasdyk etmäge tamamsak hakymyz bar. Bu ikinji döwür edebi diliniň ilerlemek işine, Kazan Tatarlarynyň düýp nesilleri – Gypjaklaryň ýeke özlere goşylman, Türkmenler-de goşyldylar.

Teýmiriler wagtynda, öňki Çagataý ulusynda Orta Asýa Türk edebi dili ýükselişiniň (ilerleşiniň) üçünji döwri başlandy, ýeke şol üçünji döwürden bari, ylaýta-da on başinji asyrdaky Çagataý dili we Çagataý edebiýaty döredi. 15-nji asyrdaky Çagataý ýazyjysy – Ahmet Seydi tarapyndan gazal bile ýazylan eseriň, Londanda Biritaniýa muzasyndaky el ýazmasynda fotografiýa bile göçürilen nusgasy, Ähli Birleşik Bilim Akademiýasynyň Asýa muzasynda bar. Bu Çagataý ýazyjysy özüniň “Tagşunama” adly eserinde, Gypjak we Türkmenleriň 15-nji asyrdaky ýaşan “Harezmi” adly ýazyjysyna eýerenligi (taklyt edenligi), ine şol nusgadan belli bolýar.

“Ali” diýen bir kişiniň 18-nji asyrdaky şygry bile ýazan “Kyssa-y Ýusuf” eseriniň haýsy ýurtda ýazylanlygy henize çenli Ýewropa bilimdarlary tarapyndan hal edileni yok. Bu eser garaňda bir nije gezek basylyp çykaryldy. Bu kyssany derňewçileriň in soňkysy German bilimdary Brokelman [Brockelmann], “Kyssa-y Ýusuf” Anadolyda başga ýerde ýazylan däldir, diýip tasdyk edýär. Meniň pikirime bu eseriň niredede ýazylanlygy biz üçin onça ähem[m]iýetli däl, emma bu eseriň on dördünji asyrdaky Altyn Ordada bolan edebi dile ýakyn bir dilde ýazylanlygy biziň üçin örän zor ähem[m]iýetlidir. Her halda “Kyssa-y Ýusuf”-da Oguz dili köpçüligini teşkil edýär, şonuň bile barabar, Gypjak we köne Kaşgar dili-de bar.

Biziň üçin “Kyssa-y Ýusuf”-yň Anadoly ýa-da Horezmde ýazylanlygynyň şu sebäpden ähemmiýeti yok, ki on üçünji on dördünji asyrlarda, ýagny Mogol imperatorlygynyň guralyş döwründe, heniz aýry Çagataý, Anadoly Türk we başga dillere bölünüşik bolman, bir Türk edebi dilini işläp çykaryş herekedi başlanypdy. Bu hereketde zor işeňgiriklik bile garyşanlar Gypjak we Türkmenler-diler. Bu işiň düýbi Horezmde bolup, aýry bölekleri: Saray, Wolga, Kyrym, belki Eýran we Anadolyda-dy. Mogol imperatorlygynyň yok bolmagy, bir Türk edebi dilini işläp çykaryş meselesiniň durmuşa geçirilmezligine sebäp boldy.

Şonuň bilen soňky wagtlarda, ylaýta-da 15-nji asyrdan başlap aýry edebi diller: Çagataý, Osmanly, Kazan Tatarlary, Azerbaýjan, Türkmen dilleri ösmäge başlady.

Horezmde ýazylan “Rownakyl-Yslam”, on başynji asyrdaky köne Türkmen diliniň ýadygärligi bolup bilýär.

15-nji asyrlardan soňra-da Türkmenlerde edebi işeňgiriklik dynman dowam etdi.

On ýedinji asyrdan, Horezm Hany Özbek “Abul-Gazy” han şol wagtlarda Türkmenler arasynda ýaýran “Oguznama”-ny edebi tайдan işläp çykмага hereket eden bolsa-da, onuň bu herekedi onça bähbidli bolmady. İşläp çykandan soňra bu kitaby “Şejere-i Teräkime” diýip adlandyrdy. Bu eser henize çenli basyp çykarylmany****, emma el ýazmalary Aşgabat, Taşkent, Leningrad kitaphanalarynda we Türkmenistanda käbir adamlaryň elinde bar. Leningratdaky el ýazmasy hakynda men ýakyn wagtlarda bir makala ýazjak. Abul-Gazy hanyň “Şejere-i Teräkimesinde” köne Türkmen gazallary we mundan başga, “Gorkut we Ozan” ady bile meşhur “Gazan han” dogrusynda bir nije gazallar bar. “Gazan han” Oguz Türkmenleriniň Türkmenistan, Azerbaýjan, Anadolydaky nesilleri hem-de Gazaklar arasynda örän meşhur we häzirda dillerde erteki ornunda sözlenýän (legendarny) bir kişi bolup galan.

“Şejere-i Teräkime”-niň bir nije nusgalarynda, Türkmen şahyry “Ihsan Şeýh” ýa-da Dana Atanyň Oguznamasyndan alynan gazallar-da düş gelinýär. Bu şahyrlaryň nä wagt we nirede ýaşanlygy maňa belli däl.

Türkmenleriň has soňky, ýagny 18-19-njy asyrlardaky Magtymguly başlyklaýyn şahyrlary, häzirda Türkmenlere däl, belki Ýewropa bilimdarlaryna-da örän belli. Şonuň üçin olar dogrusynda men geplejek däl.

Türkmenler häzirda, edebiýat üşmegini düziş we öz şahyrlarynyň goşgularyny basdyryp çykaryş ýollary bilen öz edebiýatlarını öwrenýärler, derňeýärler. Magtymguly, Zelili, Seýdiniň goşgulary basylyp çykdy. Goşgular ýygyndysynyň soňky ikisine söz başy ýazuwçy, Türkmen edebiýatynyň başlanyşyny 18-nji asyr, ýagny Nedir şa wagtyna eltýär.

Läkin munyň nädogrylygy şu meniň ýazdyklarymdan açyk belli bolýar. Seýdi goşgularynyň söz başysynda görkezilen şahyrlardan ýeke Allahy we Zynhary ikisi ozal maňa belli däldiler.

Türkmen edebiýaty dogrusynda meniň tarapyndan ýygnaýp Ähli Birleşik Bilim Akademiýasynyň Asýa muzahanasynda saklanýan ýagydarliklerden iki sanysy Zeliliniňki hasaplanýar. Bularyň biri, ýoldaş Gulmauhammedow tarapyndan çykarlan goşgulara giren (10-njy sahypa nomeru 2) emma ikinjisi girmändir.

**** 1897-nji ýyl, Aşgabatda A. Tumanski diyen bir adam taýyndan Abul-Gazynyň şol eseri örän dogry Orsça terjime edilip basdyrlan häzirkä günde bu eseriň nusgalary ýoldaş M. Geldiýew hem A. Gulmuhammedowlarda bar. (Edara).

Ikisi-de Türkmen edebiyatynyň bilimdary merhum “Hojaly Molla” tarapyndan ýazyldy. Ikinji goşgy täze basdyrlan Magtymguly eseriniň 96-njy sahypasyndaky 40-njy goşgusyna örän ýakyn. Zeliliniň bu [“Başda bellidir”] goşgusy 4 yolly, ýedilemedir.

Mysal üçin şonuň birinji, dördünji we başinjilerini görkezýärim:

Boljak ýigit ýaşlykdan,
Ol owwal başda bellidir;
Ula-kiçä özün aldyr,
Deň bilen duşda bellidir.

Her kişiniň bolsa akly,
Söz jaýynda sözlär hakly,
Uzak ýola agyr ýükli
Iner gidişde bellidir.

Ilden yrak çöl ülkede
Şir saýar özün tilki-de,
Suhangöýler märekede,
Jomartlar aşda bellidir.

Türkmenlerde, belli bir şahyr ýa-da ýazyjy tarapyndan ýazylan goşgulardan başga-da ýazyjysy belli bolmadyk edebi eserler-de bar. Bularyň hemmesi ýeke Zakaspi Türkmenleriniňki däl.

Türkmenler, özleriniň dilleri we başga urp –adatlary (etnografi) belgilerine görä, häzirki Türkmeleriň Oguz toparyna girýärler. Azerbaýjan we Eýran Türkleri, Anadoly – Balkan Türkleri, Besarabýadaky [Moldowa] Gagawuzlar we Günorta gadym Tatarlary-da Oguz toparyndandyrlar.

Oguz toparynyň hemmesine örnek bolan medeni we edebi baýlyklardan biri-de meşhur halk romany “Görogly”dyr. Munyň haýsy wagtda ýazylanlygy belli däl. Emma örän köne edebi eserlerden hasaplanýar.

Türkmen edebiyaty taryhçylaryna ýazyjysy belli bolmadyk halk romany “Ahmed we Ýusuf” ýa-da “Boz oglan”-yň örän zor ähem[m]ijiyeti bar.

Bu romanlar, Türkmenlerden başga ýerlere-de ylaýta-da Kazan Tatarlarynyň arasyna köp ýaýran. Ähli Oguz Türklerine ortak bolan “Kitaby dädem Gorkut”-yň bir bölegi bilen “Boz oglan” romanynyň baglanyşygy barlygyny mezkur romandaky bir nije materiallar görkezýärler.

1902, 1906 we 1908-nji ýyllardaky Türkmenistana gezelenç wagtlarymda, Türkmenler tarapyndan gören hormatym üçin, şu gysgaja makalamy, öz ene edebiyatlaryny derňeyän ýaş Türkmen taryhçylaryna Taňry ýalkasyn ornunda takdym edýärim.

